

JANUSZ MARIAŃSKI

Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie

e-mail: januszm@kul.lublin.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0620-8000>

<https://doi.org/10.14746/h.2023.2.7>

Józef Baniak. Profesor – socjolog religii – filozof religii

Józef Baniak urodził się 27 października 1948 roku we wsi Bucze, w powiecie Brzesko, w województwie małopolskim. W latach 1969–1975 studiował na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu i na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w Lublinie, specjalizując się w zakresie teologii praktycznej i socjologii religii pod kierunkiem profesorów Józefa Majki i Władysława Piwowarskiego. Studia doktoranckie z socjologii odbył w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem prof. Edwarda Ciupaka, uzyskując stopień naukowy doktora socjologii (1982), a studia doktoranckie z filozofii w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. Henryka Pisarka, uzyskując stopień naukowy doktora filozofii (1982). Habilitację z socjologii religii uzyskał na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (1995). W 2003 roku uzyskał tytuł naukowy profesora nauk humanistycznych w zakresie socjologii. W 2005 roku Senat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu mianował go na stanowisko profesora zwyczajnego w Instytucie Socjologii UAM. Zmarł 1 maja 2023 roku.

Profesor Baniak był doświadczonym wykładowcą akademickim: w 1982 roku pracował w Zakładzie Socjologii w Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, w latach 1982–1984 w Zakładzie Filozofii i Socjologii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Od 1984 roku był związany zawodowo z Uni-

wersytetem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: w okresie 1984–1997 pracował na Wydziale Nauk Społecznych w Instytucie Filozofii; w latach 1998–2008 na Wydziale Teologicznym na stanowisku profesora nadzwyczajnego, a od 2009 roku w Instytucie Socjologii jako profesor zwyczajny. W latach 2006–2011 wykładał jako profesor w Wyższej Szkole Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu, w latach 2010–2012 w Opatówku w Zamiejscowym Wydziale Wyższej Szkoły Informatyki i Pedagogiki w Łodzi. Profesorowi Józefowi Baniakowi została poświęcona Księga Jubileuszowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin oraz czterdziestolecia pracy naukowo-badawczej, pod redakcją naukową prof. Jerzego Kaczmarka: *Między socjologią a filozofią i teologią* (Poznań 2019).

Był członkiem Polskiego Towarzystwa Socjologicznego (Sekcja Socjologii Religii), Polskiego Towarzystwa Filozoficznego (Sekcja Filozofii Religii), Polskiego Towarzystwa Religioznawczego, Polskiego Towarzystwa Esperantystów. Jako pracownik naukowy Wydziału Teologicznego UAM założył i redagował cztery periodyki specjalistyczne: „Socjologia Religii”, „Społeczeństwo i Kościół”, „Filozofia Religii”, „Filozofia Dialogu”, w których wielu socjologów, filozofów i religioznawców z Polski i z innych krajów europejskich publikowało własne, ważne poznawczo prace naukowe. Zorganizował ponad 50 ogólnopolskich i międzynarodowych konferencji naukowych z zakresu socjologii religii, socjologii moralności, filozofii religii i teologii na obydwu Wydziałach UAM w Poznaniu. Należał do kilku redakcji czasopism naukowych, takich jak: „Poznańskie Studia Teologiczne”, „Colloquia Theologica Adalbertina”.

Profesor Baniak zrealizował kilka projektów badawczych: kapłaństwo hierarchiczne w świadomości młodzieży polskiej, powołania kapłańskie i zakonne w Polsce i świecie, postawy katolików wobec Kościoła i duchowieństwa parafialnego na tle przemian ustrojowych w społeczeństwie polskim, postawy młodzieży i jej rodziców wobec katechezy, kryzysy tożsamości kapłańskiej i rezygnacja z kapłaństwa, świadomość powołaniowa kleryków w seminariach duchownych w Polsce, małżeństwo w wyobrażeniach i oczekiwaniach młodzieży, ateizm jako zjawisko filozoficzne i społeczne.

Na Wydziale Teologicznym UAM prof. Józef Baniak zorganizował 46 konferencji naukowych o profilu filozoficznym i teologicznym, w tym 10 z nich miało charakter międzynarodowy. Pracując od 2008 roku w Instytucie Socjologii na Wydziale Nauk Społecznych, zorganizował 5 konferencji socjologicznych. We wszystkich tych konferencjach uczestniczyło 613 prelegentów, w tym 548 na Wydziale Teologicznym i 65 na Wydziale Nauk Społecznych. Sam aktywnie uczestniczył w około 70 konferencjach i kongresach naukowych, wygłaszając referaty o profilu socjologicznym, filozoficznym i teologicznym. Brał udział w czterech przewodach naukowych o tytuł profesora, w trzynastu przewodach habilitacyjnych, w dwunastu przewodach doktorskich. Pod jego kierunkiem zostało napisanych i obronionych dziewięć prac doktorskich.

Na Wydziale Pedagogiczno-Artystycznym UAM w Kaliszu w latach 1986–2004 zostało napisanych i obronionych pod kierunkiem prof. Józefa Baniaka trzynaście prac magisterskich; w Instytucie Filozofii UAM w Poznaniu w latach 1997–2000 dwie prace magisterskie; na Wydziale Teologicznym UAM w Poznaniu w latach 2002–2009 siedem prac magisterskich; w Instytucie Socjologii UAM w Poznaniu w latach 2011–2017 trzydzieści pięć prac magisterskich i dwanaście prac licencjackich; w Katedrze Zarządzania Wyższej Szkoły Marketingu i Zarządzania w Lesznie w latach 1998–1999 czterdzieści sześć prac licencjackich; na Wydziale Zarządzania Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Kaliszu w latach 2004–2007 siedemdziesiąt trzy prace licencjackie; w Instytucie Socjologii Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu w latach 2008–2011 trzydzieści trzy prace licencjackie.

W ponad 40-letniej pracy naukowej Profesor opublikował 22 monografie specjalistyczne, 40 prac zbiorowych pod jego redakcją (26 książek o profilu socjologicznym i 14 o profilu filozoficznym i teologicznym), ponad 200 artykułów i rozpraw naukowych z zakresu socjologii, religioznawstwa, filozofii i teologii (między innymi w czasopiśmie „Keryks. Internationale Religionspädagogische Rundschau”). Był autorem kilkudziesięciu haseł w słownikach, leksykonach i encyklopedia, m.in. w: „Leksykon socjologii religii” (Warszawa 2004), „Leksykon socjologii moralności” (Kraków 2015), „Religia. Encyklopedia PWN” (Warszawa 2001–2003) oraz wielu artykułów naukowo-publicystycznych i publicystycznych.

Swoje artykuły publikował w czasopismach socjologicznych, filozoficznych, religioznawczych i teologicznych, między innymi: „Studia Socjologiczne”, „Kultura i Społeczeństwo”, „Socjologia Religii”, „Społeczeństwo i Kościół”, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne”, „Przegląd Religioznawczy”, „Humaniora. Czasopismo Internetowe”, „Zeszyty Naukowe KUL”, „Zeszyty Naukowe WSNS”, „Konteksty Społeczne”, „Opuscula Sociologica”, „Teologia Praktyczna”, „Człowiek i Społeczeństwo”, „Filozofia Dialogu”, „Filozofia Religii”, „Studia Religiołoga”, „Polish Sociological Review”, „The Religions Studies Review”, „Ateneum Kapłańskie”, „Homo Dei. Przegląd Teologiczno-Duszpasterski”, „Chrześcijanin w Świecie”, „Małżeństwo i Rodzina”, „Problemy Rodziny”.

Spśród wielu jego autorskich prac można wymienić między innymi: *Socjologia religii i religijności*. Bibliografia prac polskich i przekładów obcych za lata 1929–1979, Pallottinum, Warszawa 1981; *Światopogląd młodzieży akademickiej*. Studium postaw studentów Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1987; *Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji na przykładzie Kalisza*. Studium socjologiczne, Miniatura, Kraków 1990; *Obraz kapłana w świadomości katolików świeckich*. Studium socjologiczne, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1994; *Dynamika powołań kapłańskich i zakonnych w Polsce w latach 1990–1994*. Studium socjograficzne, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 1997; *Desakralizacja kultu religijnego*

i święt religijnych w Polsce. Studium socjologiczne, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2007; *Między buntem a potrzebą akceptacji i zrozumienia. Świadomość religijna i moralna a kryzys tożsamości osobowej młodzieży gimnazjalnej. Studium socjologiczne*, Homini, Kraków 2008; *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży gimnazjalnej na tle kryzysu jej tożsamości osobowej. Studium socjologiczne*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2010; *Powołania do kapłaństwa i do życia zakonnego w Polsce w latach 1900–2010. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2012; *The Image of the Priest in the Awareness of Polish Youth. A Sociological Study*, LIT Verlag, Berlin 2013; *Religia katolicka i Kościół rzymskokatolicki w opiniach polskiej młodzieży. Od akceptacji do kontestacji*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2015; *Od akceptacji do kontestacji. Moralność katolicka w krytycznym ujęciu i ocenie młodzieży polskiej*, Difin, Warszawa 2015; *Małżeństwo i rodzina w wyobrazeniach i ocenach młodzieży licealnej i akademickiej. Między konformizmem a kontestacją. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2016; *Beżenność i czystość seksualna księży rzymskokatolickich w świadomości katolików świeckich i osób duchownych w Polsce. Założenia i rzeczywistość*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2017.

Pod redakcją naukową Profesora Baniaka powstało wiele prac zbiorowych, w tym: *Religijna i moralna kondycja młodzieży polskiej – mity i rzeczywistość*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005; *Perspektywa i aspekty dialogu*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2005; *Metodologiczne założenia i problematyka filozofii religii*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2005; *Bóg i człowiek w filozofii religii. Problem relacji wzajemnych*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2006; *Społeczny wymiar i kontekst dialogu*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2007; *Doświadczenie religijne jako problem filozofii religii i teologii*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2008; *Dialog jako kategoria i zjawisko wielowymiarowe. Od klasycznego do współczesnego ujęcia*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2009; *Fundamenty i granice dialogu interpersonalnego*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2009; *Metodologia i problematyka socjologii moralności*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2009; *W poszukiwaniu sensu. O religii, moralności i społeczeństwie*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2010; *Między socjologią i teologią. Pola zainteresowań i badań naukowych Janusza Mariańskiego*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, Poznań 2010; *Laikat i duchowieństwo w Kościele katolickim w Polsce. Problem dialogu i współistnienia*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2010; *Duchowość religijna jako droga wewnętrznego doskonalenia współczesnego człowieka zachodniego chrześcijaństwa. Konteksty antropologiczne i socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012; *Między nakazem*

a wyborem. *Moralne dylematy małżeństw i rodzin w Polsce*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2012; *Kościół i religia w społeczeństwie demokratycznym i obywatelskim w Polsce. Między losem a wyborem*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2012; *Religia i Kościół w świadomości katolików świeckich w Polsce i w Niemczech. Kontynuacja czy zmiana nastawienia?*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2013.

Szczególne miejsce w publikacjach Profesora Baniaka zajmują trzy książki: *Religijność i moralność młodzieży polskiej w latach 1956–2018 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych UAM, Poznań 2022 (ss. 986); *Religijności i kościelności dorosłych katolików polskich w latach 1956–2020 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych UAM, Poznań 2023 (ss. 696); *Obowiązkowe i nadobowiązkowe praktyki religijne dorosłych katolików w Polsce w latach 1965–2020 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2023 (ss. 324). W tych trzech książkach Józef Baniak dokonał syntezy wyników badań socjologicznych nad religijnością i moralnością Polaków z lat 1956–2020. Wykonał pracę nie na miarę jednego badacza, ale jednej lub kilku instytucji.

Porównanie danych empirycznych z lat 1956–2020 dało podstawy do wnioskowania na temat dynamiki orientacji aksjonormatywnych i wzorów zachowań w życiu młodzieży polskiej i ludzi dorosłych. Książki są podsumowaniem bardzo wielu wyników badań socjologicznych nad religijnością i moralnością, uzyskanych w ośrodkach naukowych świeckich i kościelnych. Socjologiczna analiza religijności i moralności uwzględnia nastawienia badanych młodych i dorosłych Polaków wobec religii rzymskokatolickiej i Kościoła katolickiego w okresie około 60 lat. Autor stawiał pytania, jak kształtowała się religijność i moralność w postawach, przekonaniach i zachowaniach oraz w jakim stopniu była ona zgodna z wymaganiami i oczekiwaniami religijnymi i etycznymi Kościoła instytucjonalnego, w jakim zaś stopniu od nich odbiegała. Konstatował on wiele przejawów trwałości, ale przede wszystkim zmienność przejawiającą się z jednej strony w kwestionowaniu lub negowaniu obiektywności posłannictwa religijnego, tradycji i autorytetu Kościoła, z drugiej zaś w wyborze własnego światopoglądu, opartego na subiektywnych opcjach, legitymizacji i racjonalizacji.

Trzy studia socjologiczne dokumentują zmiany w orientacjach religijnych i aksjonormatywnych młodzieży polskiej i dorosłych Polaków. Są one niezwykle ważne dla tych socjologów, którzy próbują odczytywać i rozumieć zmiany wartości i norm w świadomości ludzi, ważne zarówno dla socjologów religii, jak i socjologów moralności oraz socjologów wartości i norm. Będą one stanowić bez wątpienia ważny punkt odniesienia dla socjologicznych analiz religijności i moralności młodzieży polskiej i dorosłej ludności w trzeciej dekadzie XXI wieku

i w latach następnych. Z socjologicznego punktu widzenia charakterystyczna jest tendencja do kształtowania się postaw selektywnych („wybiórczych”) wobec religii i moralności religijnej, związana z procesem indywidualizacji i prywatyzacji oraz subiektywizacji posłannictwa religijnego. Zmierza to wszystko do powstawania i rozwoju religijności sprywatyzowanej, zderegulowanej, sfragmentaryzowanej, bezobjawowej, zmutowanej, synkretycznej, dyfuzyjnej, pozakościelnej.

Problematyka zainteresowań i badań naukowych Profesora Baniaka dotyczy kilku dziedzin nauki:

a) socjologia religii i religijności: religijność miejska i jej przemiany w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji, religijność młodzieży szkół gimnazjalnych, religijność młodzieży licealnej, religijność młodzieży akademickiej, światopogląd młodzieży akademickiej, ateizm i typologia ateistów, desakralizacja kultu religijnego, praktyki religijne młodzieży szkół średnich, wartości religijne w systemie wartości katolików, desakralizacja obrzędów pierwszej komunii świętej w Polsce, rytuał chrztu dzieci w świadomości katolików miejskich, wierzenia i praktyki religijne licealistów polskich, wielowymiarowość i konteksty kulturowe duchowości religijnej a inne formy duchowości.

b) socjologia Kościoła, socjologia parafii, socjologia kapłaństwa: postawy młodzieży wobec Kościoła katolickiego, postawy dorosłych katolików wobec Kościoła, Kościół jako instytucja i jako wspólnota, państwo i Kościół jako dwa modele władzy i służby społecznej, państwo i Kościół wobec aktualnych form i sposobów wykluczenia i marginalizacji ludzi, społeczna i polityczna rola Kościoła instytucjonalnego w Polsce, udział katolików świeckich w życiu Kościoła i parafii, zaufanie i nieufność Polaków do Kościoła instytucjonalnego i do duchowieństwa, autorytet księży parafialnych, portret księdza w wyobrażeniach licealistów i studentów, powołania kapłańskie i zakonne w wyobrażeniach młodzieży polskiej, celibat duchowieństwa, kryzys tożsamości kapłańskiej wśród księży rzymskokatolickich w Polsce, wzór osobowy i model kapłana w wyobrażeniach młodzieży polskiej, katecheza szkolna w Polsce i nastawienie do niej rodziców, nauczycieli i uczniów, zaangażowanie społeczne i polityczne Kościoła i księży w Polsce w wyobrażeniach katolików.

c) socjologia moralności: świadomość moralna gimnazjalistów polskich na tle kryzysu ich tożsamości osobowej, małżeństwo i rodzina w wyobrażeniach młodzieży polskiej, kondycja moralna młodzieży licealnej i młodzieży akademickiej, konteksty i czynniki przemian współczesnej rodziny polskiej, małżeństwo, rodzicielstwo i ojcostwo – ich uwarunkowania, kryzys życia małżeńskiego, kohabitacja jako alternatywna forma życia rodzinnego, wychowawcze funkcje rodziców, wartości naczelné studentów, ideały współczesnej młodzieży akademickiej, zmiany w moralności rytualnej katolików polskich, łapownictwo w moralnej ocenie religijnych i niereligijnych studentów, miłość małżeńska w wyobrażeniach katolików polskich, katolicki model małżeństwa i rodziny w świadomości mło-

dzieży, opinie licealistów i studentów dotyczące eutanazji, antykoncepcji i aborcji, godność osobista człowieka w hierarchii wartości młodzieży, rodzina jako wartość w świadomości społecznej.

d) filozofia religii: metodologiczne założenia i problematyka filozofii religii, Bóg i człowiek w filozofii religii – problem wzajemnych relacji, fundamentalne i specyficzne problemy filozofii religii, dylematy współczesnej filozofii religii, doświadczenie religijne jako problem filozofii religii i teologii, czym jest w swej istocie doświadczenie religijne, mistyka jako stan świadomości i typ doświadczenia religijnego, świętość w perspektywie etyki aksjologicznej, filozoficzny wymiar kultury, mistyka – jej istota, rodzaje, funkcje, tło religijne i kulturowe.

f) filozofia dialogu: człowiek z przełomu wieków w refleksji filozofii dialogu, drogi i formy dialogu, rola dialogu w życiu ludzi, perspektywa i aspekty dialogu, różnorodność form dialogu międzyreligijnego, społeczny wymiar i kulturowy kontekst dialogu, miejsce i rola dialogu w małych wspólnotach ludzkich, dialog jako kategoria wielowymiarowa w klasycznym i współczesnym ujęciu, fundamenty i granice dialogu w interpretacji filozofii i teologii, miejsce i rola dialogu w małżeństwie i rodzinie, formacja seminaryjna a dialog przyszłego kapłana z małymi wspólnotami religijnymi, dialog w Kościele i dialog Kościoła ze społeczeństwem, zmiana i znaczenie dialogu w życiu ludzi, o potrzebie dialogu w życiu społecznym, zaufanie i porozumienie jako podłoże dialogu, dialog jako wydarzenie duchowe, dialog między religiami uwarunkowany światopoglądowo, dialog filozofii transcendentnej z rzeczywistością, teologiczny wymiar dialogu.

Profesor Józef Baniak przyjmuje w swoich analizach socjologicznych neutralny aksjologicznie punkt widzenia, chociaż sporadycznie pojawiają się w jego opracowaniach akcenty aksjologiczne. Profesor nie wartościuje jednak dokonujących się przemian w religijności i kościelności oraz moralności według kategorii, które z nich są dobre, a które złe. Jako socjolog wskazuje przede wszystkim na społeczne „zaplecze wiary”, interesuje go społeczna strona relacji człowieka z Bogiem i ludzi między sobą w perspektywie religijnej. Nie pomija on, a tym bardziej nie lekceważy tego, jakie jest rozumienie religii i Kościoła katolickiego w społeczeństwie polskim. Poza tym religijności i kościelności nie da się w pełni sprowadzić do tego, co jest socjologicznie mierzalne. Nie wszystko da się empirycznie wymierzyć.

Profesor Baniak analizował sytuację religijną, więz z Kościołem katolickim (tzw. kościelność), przynależność do parafii i moralność w społeczeństwie całościowym i w pewnych lokalnych środowiskach społecznych, zwracał także uwagę na zewnętrzne i wewnętrzne czynniki przemian i transformacji. W sytuacji wzrastających procesów sekularyzacji, indywidualizacji i pluralizacji zmieniają się preferencje ludzi wierzących, nawet jeżeli pewne sposoby pojmowania religii dominują w przestrzeni życia społeczno-religijnego. Stosował tu zarówno „hermeneutykę ciągłości”, jak i „hermeneutykę zmiany” („kontynuacja w zmianie”). Socjologowie

opisują i interpretują życie społeczne, w tym życie religijne, niekoniecznie muszą zmieniać ten świat, ale powinni pomagać ludziom ten świat zrozumieć.

Profesor Jerzy Kaczmarek redaktor naukowy Księgi Jubileuszowej dla Profesora Józefa Baniaka z okazji jego siedemdziesięciolecia urodzin oraz czterdziestolecia pracy naukowej napisał w zakończeniu opracowania *Życie i działalność naukowo-badawcza, dydaktyczna i organizacyjna Profesora Józefa Baniaka*:

„Nie sposób zaprezentować w całości działalności twórczej, wszystkich publikacji prof. Józefa Baniaka oraz opinii recenzentów o ich wartości naukowej, poznawczej i społecznej. Można, choćby w oparciu o prace tu wskazane i omówione, wyrazić przekonanie, że wszystkie jego publikacje, zwłaszcza monografie zwarte, w jakimś stopniu i zakresie przyczyniły się do rozwoju polskiej socjologii religii i socjologii moralności, jak również filozofii religii i filozofii dialogu. W środowisku polskich socjologów religii i filozofów religii i dialogu zajmuje On ważne i znaczące miejsce, a jego prace naukowe z tych dyscyplin wiedzy są znane i cytowane przez innych religioznawców” (s. 30).